

Kentleşme Sürecinde Alevi-Bektaşiliğin Yapısal Kurumlarının Değişimi ve Tarihsel Arka Planı

Ahmet Faruk Sinanoğlu*

Özet: Yaşadığımız çağın hızlı toplumsal değişimlerin yaşandığı bir zaman dilimi olması, Türk kültür ve düşüncesinin önemli bir unsuru olan Alevi-Bektaşiliğin bazı toplumsal kurumlarının sosyolojik yönden ele alınıp incelenmesini gerektirmektedir. Bilinebileceği gibi, toplumsal unsurlardan üzerinde en fazla spekülasyon yapılan kurumlardan birisi dindir ve dini gruplardır. Bu nedendir ki Türk toplumunun iki gelenekli dini grubundan birini oluşturan Alevi-Bektaşiliğin bilimsel bir yaklaşımla tanımlanması, anlaşılması ve kurumsal yapısındaki değişmelerin açıklanması önem arz etmektedir.

Anahtar sözcükler: Kentleşme, Alevi-Bektaş, değişim

Abstract: The Change of Structural Institutions of Alevism-Bektashism in Urbanization Process and Historical Background Since then, we have been working on a social and political culture of the Alevis-Bektashism, which is an important element of Turkish culture and thought. As you may know, one of the most speculated institutions on social elements is religion and religious groups. For this reason, it is important to understand, explain and explain the changes in the institutional structure of Alevi-Bektashism, which is one of the two traditional religious groups of Turkish society, with a scientific approach.

Key words: Urbanization, Alevis-Bektashis, change

Giriş

Hareketli bir yapıya sahip olan toplumsal yapının kurumlarını bilimsel inceleme konusu yapmak, değişen ve değişmeyen yönlerini tespit etmeye çalışmak oldukça sorunsal bir husus olmakla beraber, ifade edilen hususların bilimsel yaklaşımla ele alınması, anlaşılmaya çalışılması sosyal gerçekliğin tespiti açısından önemlidir.

Yaklaşık yüz yıldır toplumlar hızlı bir değişim ve dönüşüm yaşamaktadırlar. Toplumun yapısal ve işlevsel değişimlerinde etkili olan hususların ba-

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı

şında kentleşme, sanayileşme, bilim ve teknolojideki yenilikler gelmektedir. Özellikle kentleşme olgusu, nüfus artışı ve insanlar arası işbölümünün artması ile gerek toplumun gerekse toplumsal grupların değişiminde önemli görev üstlenmektedir. Ayrıca bilim ve teknolojik gelişmeler toplumsal yapının değişimi ve yeniden biçimlenmesinde baş döndürücü bir biçimde etkili olabilmektedirler.

Yaşadığımız çağ hızlı toplumsal değişimlerin yaşandığı bir zaman dilimi olması nedeniyle, Türk kültür ve düşüncesinin önemli bir unsuru olan Alevi-Bektaşiliğin bazı toplumsal kurumlarının sosyolojik yönden ele alınıp incelenmesi gerekir. Özellikle içerisinde hayat bulduğumuz toplumu, toplumsal dini grupları anlamaya ve açıklamaya çalışmak hem bir yurttaşlık hem de bilim insanının görevidir. Bilinebileceği gibi, toplumsal unsurlardan üzerinde en fazla spekülasyon yapılan kurumlardan birisi din ve dini gruplardır. Bu nedendir ki, Türk toplumunun iki gelenekli dini grubundan birini oluşturan Alevi-Bektaşiliğin bilimsel bir yaklaşımla tanımlanması, anlaşılması ve kurumsal yapısındaki değişimlerin açıklanması önem arz eder. Alev-i Bektaşiliğin oluşum ve gelişim süreci izlendiğinde, onun kültürel ve dini inanç yapılanmasının temelinde Türk düşünce geleneğinin izleri açıkça görülebilmektedir. Ancak gerek yer kürede gerekse ülkemizde kentleşme, sanayileşme, modernleşme gibi olguların gelişimi ile birlikte, Alevi-Bektaşiliğin yapısal kurumlarından "Dede-Baba", "Düşkünlük", "Musahiplik" ve "Cem törenleri"nde birtakım değişimlerin, farklılaşmaların ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu çalışma içerisinde Alevi-Bektaşiliğin geniş bir zaman diliminde oluşturduğu dedelik, musahiplik, düşkünlük gibi toplumsal kurumların değişen ve değişmeyen yönlerinin sosyolojik bir yöntemle ele alınmasına çalışılmıştır. Bu makale ele alınırken konu üzerine önceden yapılmış araştırmalar ile tarafımızdan yapılmış olan "Türk Kültüründe Alevi- Bektaşî Olgusu- Malatya Örneği"¹ adlı çalışmadan yararlanılmıştır.

Tarihsel Arka Plan ve İslâm Dininin Etkisi İle Yeni Toplumsal Yapılanma

Türk toplumlarının İslâm dinini benimsemeden önce Kamlık, Gök Tanrı İnancı, Yahudilik ve Budizm gibi bazı inanç sistemlerini tecrübe ettikleri bilinmektedir. Türkler ilk defa Müslüman olmaya başladıklarında ise, üzerinden henüz birkaç yüzyıl geçmiş olan Cemel Vakası (656), Sıffin Savaşı (660) ve Hz. Ali'nin şehadeti gibi konularla yüz yüze gelmişlerdir. Tarihi kaynaklar, Cemel Vakasının Hz. Ali ile Hz. Ayşe arasında geçtiğini ve bu tarihsel olayın İslam

¹ A. Faruk Sinanoğlu, Türk Kültüründe Alevi-Bektaşî Olgusu, IQ Yay. İstanbul 2008.

toplumunda ilk toplumsal kırılmalara neden olduğunu belirtmektedirler.² Sıf-
fin Savaşı ise Hz. Ali ile Şam Valisi Muaviye arasında geçmiş, Hz. Ali'nin hila-
fetini kabul etmeyen Muaviye, Hz. Osman'ın katillerinin bulunmasını isteyerek
halkı isyana teşvik etmiştir.³ Bu savaş hem siyasi hem dini hem de toplumsal
boyutları ile Müslüman Arap toplumunda ikinci ve büyük kırılmaya neden
olmuştur. Gerçekte yalnızca siyasi ve ekonomik boyutu olan bu çatışmalar,
ilerleyen yıllarda dini-inançsal bir renge bürünmeye başlamıştır. Nitekim ko-
nuya analitik bir yaklaşımla bakıldığında, Arap toplumunun sosyo-kültürel
yapısının kabileciliğe dayandığını, İslam'ın getirdiği yeni değerlerin toplumun
yapısına tam anlamıyla yerleşmediğini göstermektedir. Yani Peygamber'in
vefatıyla beraber, Arap toplumlarının itibar ettiği soya dayalı kabile ruhu yeni-
den canlanmış; İslam'ın insanlar arasında onaylamadığı, sınıf farklılığı, cinsiyet
değişkeni ve kabilecilik gibi farklılıklar eski anlayışa doğru yönelmiştir. Bu da
bize toplumsal değişimin kısa zaman dilimlerinde kolayca gerçekleşmediğini
göstermektedir. Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki, Kur'an'ın insanlara aklı,
bilimi ve bilgiyi temel alması yönündeki önerileri yeni Müslüman olanlarca
ötenmiştir. Öte yandan farklı kültürel yapıya sahip toplumların İslam'ı be-
nimsemeleri ile birlikte, yeni bir takım toplumsal sorunlar ortaya çıkmış, bu
toplumlar önceki inanç bakiyelerinin etkisi ile yeni inanç sistemleri arasında
ilişkiler kurmuşlardır. Bu ilişkiler neticesinde farklı düşünen dini gruplar oluş-
maya başlamıştır. Yeni dinin kendi sosyo-kültürel yaşam biçimlerine uymayan
yönlerini giderme çabasıyla, Ortodoks İslam dışında bireylerin grupların yo-
rumlamaları ile sufilik anlayışları gelişmeye başlamıştır. Bütün bu tespitler,
söylemler göstermektedir ki, din yalnızca soyut, metafizik bir özelliğe sahip
olmayan; kültürel, psikolojik, tarihsel olay ve yeniden yorumlama özelliklerini
bünyesinde barındıran bir kavramdır.

Yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi yeni dinle karşılaşan Türk boyları
Hz. Ali ile Muaviye arasında geçen olaylardan derin bir biçimde etkilenmişler,
Hz. Ali'nin şehadeti ile yönetimi ele geçiren Emeviler ve Türk boyları arasında
şiddetli anlaşmazlık ve çatışmalar ortaya çıkmıştır. Göçebe ya da yarı göçebe
yaşama kültürü geliştirmiş olan Türk boyları, Emevi yönetiminin baskıcı ve
kabile bilincine dayalı yönetim anlayışlarını benimsememişler ve böylece yüz
yıl kadar sürecek çatışmalar ortaya çıkmıştır. Bu çatışmalar ve tepkiler netice-
sinde Türk boylarının Arap kültüründen farklılaşan yönlerini, değerlerini, İs-
lami değerlerle sentezlemeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Söz konusu oluşum,

² Filibeli Ahmed Hilmi, İslam Tarihi, Ed: Cem Zorlu, Ağaç Kitabevi Yay. İstanbul 2009, s. 347.

³ Subhi es Salih, İslam Mezhepleri ve Müesseseleri, çev: İbrahim Sarmış, Zafer Matbaası, İs-
tanbul 1981, s. 201.

Menakıb-ı Hacı Bektaşî Veli, Vilayet Name-i Otman Baba, Vilayet Name-i Hacı Sultan gibi kaynaklarda görülebilmektedir. Ayrıca yeri gelmişken bir hususa değinmek gerekir: İslam öncesi eski Türk inançlarının yalnızca Alevi-Bektaşilikte değil, Sünni grupta da izleri rahatlıkla görülmektedir. Örneğin bazı gecelerde ata ruhlarının evleri ziyaret ettiği inancı ile cenaze ve düğün törenlerinde “yemek-aş verme” geleneği gibi. Yeni dini benimseme döneminde bazı Türk boyları İslâm’ın Sünni yorumunu, bazıları ise Şii yorumunu benimserlerken, Anadolu Türkmen Aleviliği Şii yorumdan farklılaşarak kendilerine özgü Hz. Ali taraftarlığını benimsemişlerdir. Hz. Ali taraftarlığını benimsemiş olan yarı göçebe Türkmen boyları, eski Türk inanç ve kültürel özelliklerinin katkıları ile geçmiş yüzyıllarda yerleşim biçimlerine uygun olarak geliştirdikleri toplumsal ve dini kurumlarla grup bilinci oluşturmaya başlamışlardır. Söz konusu toplumsal yapılanma, grup içi işleyişinde uyum ve hareketliliği gerçekleştirmede etkili olmuştur.

Diğer önemli toplumsal bir kırılma ise Türk toplumlarının kendi içinde yaşanmıştır. Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında vuku bulan Çaldıran (1514) savaşı, Anadolu Türkleri ile Orta Asya Türkleri arasındaki ilişkilerin zayıflamasına neden olmuştur. Safevi Erdebil Tekkesi’nin desteği ile Şahlığını ilan eden Şeyh Cüneyt, oğlu Haydar ve torunu İsmail, İran’da güçlü bir Türk devleti kurmuşlardır. Söz konusu olan Safevi Erdebil Tekkesi, Halveti ve Kalendarleri bir tarikat yapılanması ile faaliyet gösterdiği dönemlerde Osmanlı yönetimi tarafından desteklenmiştir. Öyle ki, Osmanlı yönetimi tarafından Safevi Erdebil Tekkesine her yıl “çerağ akçesi” adıyla yardım göndermişlerdir. Bir keresinde “çerağ akçesi” gönderilmediği için Şeyh Cüneyt, Sultan Murat’a mektup yazarak şikâyetinde bulunmuştur.⁴ Şeyh Cüneyt, Erdebil Tekkesi müritlerinin sayısının artmasıyla, bulunduğu coğrafyanın ve sosyo-kültürel yapısının etkisiyle ruhani otorite yerine siyasi otorite olma yönünde eylemlere girişmiştir. Bu amaçla Anadolu’nun pek çok yöresini gezmiş, Türk boyları arasında (özellikle Tekeliler ve Dulkadirliiler arasında) çok sayıda taraftar edinmiştir. Kafkas seferine çıktığında Şirvan Bey’i taraftarlarınca katledilmiştir.⁵ Yerine oğlu Şeyh Haydar geçmiş, Uzun Hasan’ın kızlarından Alem Begüm Şahla evlenmiştir ve Şah İsmail bu evliliğin üç çocuğundan en küçüğüdür. Safevi Erdebil Tekkesi’nin İslâm’ın Şii yorumundan etkilenmesine rağmen, Osmanlı Devleti ile mücadelesinde dini saiklerin etkisinde olmadığını tarihi kaynaklar ifade etmekte-

⁴ Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay. İstanbul 1993, s. 2.

⁵ Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, A.K.D.T. Y.K. Yay., Ankara 1992, s.128.

dir. Nitekim Hoca Sadettin'in Tacü't Tevarih adlı kitabında, Şah Kulu isyanına katılan Tekelilere "niçin isyan ettikleri" sorusuna, "Beyazıt Han yaşlı ve hasta olduğundan, ülkenin kargaşasına yol açtı. Ülkeye düzen getirecek önlemleri almaktan el çekti, vezirlerde bunu fırsat bilip zulüm yoluna saptılar. Onların zulmüne dayanamayıp bu yolu seçtik." demişlerdir.⁶ Tüm bu tespit ve söylemlerden edinilen bulgulara göre Anadolu'yu birlikte yurt yapan Türk toplulukları ve beylerinin siyasi egemenlik düşüncesi ile birbirleri ile mücadele ettikleri, bu uğraşta henüz inançlarında monoblok bir özellik taşımayan Türk boylarının çeşitli dini grupları tecrübe etmeye başladıkları görülmüştür. 15. Yüzyıla kadar Türk toplulukları arasında dini gruplaşmaların derin izleri görülmezken, 16. yüzyıl Türk toplumları arasında dini gruplaşmaların yoğunlaştığı bir zaman dilimi olmuştur.

Türk Toplumlarının Yapılanmasında Tasavvuf-Tarikat Olgusunun Etkisi

Türk boylarının yeni dini benimsemeye başladıkları yıllar, İslâm coğrafyasında tasavvuf-tarikat hareketlerinin yoğun olarak yaşandığı dönemlerdir. Türk boylarının İslâm öncesi kültürel yapılanmaları içinde ise, kam-şamanlık gibi mistik özellikler taşıyan kurumlar mevcut olmuştur. Tarihi kaynaklar, Kazak Türkleri arasında bulunan "Baksalar'ın" kafiyeli şiirlerle dualar yaptıklarını, İslâmiyet'le birlikte, Şamanlıkla İslâmiyet'i birleştirdiklerini belirtmektedirler.⁷ Bu gibi tespitler bize, Eski Türk toplumları arasında mistik yaşantının tecrübe edildiğini göstermektedir. Yeni dinin benimsenmesi ile birlikte "kamlık" kurumunun yerini yeni oluşumlar ve kurumlarla doldurma çabası içine girdikleri anlaşılmaktadır. Elbette bu eskinin yerini yeni ile doldurma çabası birdenbire olup bitivermiş değildir, bir süreçtir ve çok değişken nedenleri vardır. Türk boyları arasında yeniden toplumsal yapılanma sürecindeki gelişmeleri anlayabilmek için muhakkak ki o günlere ait kaynakları incelemek gerekecektir.

Kaynaklara bakıldığında, Türkler arasında bir çeşit tasavvufi halk inançlarının öncülüğünü Pir-i Türkistan, Hazreti Türkistan diye anılan Hoca Ahmet Yesevi'nin yaptığı anlaşılmaktadır. Ahmet Yesevi'nin "Divan-ı Hikmet" ine bakıldığında, derviş ve dervişlerin erdemlerini, Allah'ın tekliği, Peygamber'in hayatı ve ahlakını şiirselleştirdiği görülür.⁸ Bu dönem Türk toplumlarında Ahmet Yesevi ve öteki sufilerin faaliyetleri neticesinde, İslâmî dini içerikli söylem-

⁶ Hoca Sadettin, Tacü't Tevarih, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, c. 1v,, K.B. Yay., Ankara 1992, s. 67.

⁷ Fuat Bozkurt, Aleviliğin Toplumsal Boyutları, Tekin Yay., İstanbul 1993, s. 125.

⁸ Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, D.İ.B. Yay., Ankara 1993, s.146.

lerin yaygınlaşması ile birlikte, Hz. Muhammed'i tanımak ve anlamak, ona bağlanmak, yani Hz. Muhammed'in Hz. Ali ve Fatıma'dan devam eden soyundan olmak, toplumda ayrıcalıklı bir konum kazanmak Türkler arasında da yaygınlaşmaya başlamıştır.⁹ Anlaşılacağı gibi Ahmet Yesevi, Türk kültürü ve düşüncesini İslâmiyet'le yoğurmaya çalışmıştır. Türk tasavvuf hareketinin öncülerinden olan Hoca Ahmet Yesevi'nin görüş ve düşünceleri, kendisinden sonra biçimlenecek olan pek çok tasavvuf-tarikat oluşumlarını etkilemiş, yönlendirmiştir. Bu çerçeveden bakıldığında Yesevi oluşumunun, Babailik ve Alev-i Bektaşiliğin yapılanmasında ve dini ritüellerinin temelinde yer aldığı görülmektedir.¹⁰ Dönemin toplumsal şartları nedeniyle İslâm coğrafyasında Arapça ve Farsça rağbet edilen bir dil iken Ahmet Yesevi Arapça ve Farsçayı çok iyi bilmesine rağmen şiirlerinde Türkçeyi kullanmayı tercih etmiştir. Ahmet Yesevi'nin bu yaklaşımı, yeni dinin esaslarını anlama ve iletişim kurmada kolaylıklar sağlarken, Türk boy ve kabilelerinin bütünleşmesinde önemli işlevler görmüştür. Kullanılan dilin sade bir Türkçe olması, Türk boyları arasında yeni dinin rahat anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Öyle ki, Ahmet Yesevi'nin Divan-ı Hikmet'i, Hacı Bektaşî Veli'nin Makalat'ı, Velayetname ve Buyruklar incelendiğinde, bu gerçeklik açıkça görülmektedir. Bütün bu çalışma ve çabalar sonucunda Türk düşüncesi ve kültürünü yansıtan bir tasavvuf edebiyatı ortaya çıkmış, bu çabaların Türk kültürünü musiki, şiir ve sanat yönünden zenginleştirdiği görülmüştür. Burada yeri gelmiş iken bir hususu belirtmek gerekir: Türk boylarının sözlü geleneğe dayalı bilgi birikimleri, İslâmlaşma sürecinde yeni dinin öğretileri ile birleşerek bilimsel bir ortam hazırlamış, bunun sonucunda İmam Mâturidî önderliğinde kalamî bir mezhep olarak Maturidilik; Ahmed Yesevî önderliğinde ahlakî-tasavvufî bir hareket olarak Yesevilik; Orta Asya uleması tarafından benimsenip yeniden üretilen bir fıkıh mezhebi olarak Hanefilik gibi kendilerine özgü fikhî, itikadî ve tasavvufî üç önemli yorum geleneği ortaya çıkmıştır.¹¹ Ancak zamanla bu ortamın zayıflaması ile bilimle donatılmamış insan tipi, işlenmemiş toprak gibi verimsizleşmeye başlamıştır.

Konumuzla ilgili olarak, yukarıda da ifade edilmiş olduğu gibi, Türk boyları arasında bu gelişmeler görülürken, Hoca Ahmet Yesevi ile başlayıp,

⁹ Annemarie Schimmel, *İslâm'ın Mistik Boyutları*, çev: Ergün Kocabıyık, Kabalcı Yay., İstanbul 2001, s. 23.

¹⁰ Bozkurt, *Aleviliğin Toplumsal Boyutları*, s. 90.

¹¹ Sönmez Kutlu, "Alevi-Bektaşî Yazılı (Arap Harfli) Kaynaklarının Neşri ve Ortaya Çıkan Sorunlar", *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Araştırma Merkezi Yay. 17*, 2010, s. 42; Hüsnü Ezber Bodur, "Dini Tipoloji Bağlamında Anadolu Aleviliği" *Kahramanmaraş S.İ.Ü.İ.F. Der. S. 28*, 2016, s. 7,11.

Safevi Erdebil Tekkesi'nin girişimleri ile Türkler arasında dini içerikli bazı eserlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle Safevi Erdebil Tekkesi'nin İslâm'ın Şii yorumundan (doktrininden) etkilenerek İmam Cafer adına izafe edilen Buyruklar'ın ortaya çıkmasında önemli rolü olmuştur. Buyrukların ne zaman kim tarafından yazıldığı bilinmemektedir. Buyruklar incelendiğinde aralarında bazı farklılıklar olduğu anlaşılmalı birlikte ortak temaları işledikleri de görülmektedir. Ayrıca henüz Buyruklar yazıya geçirilmeden önce Türk toplulukları arasında yeni dinin öğretileri ile eski kültür ve inançları arasında ilişkilerin oluşmaya başladığı anlaşılmaktadır.

Bu arada Alevi-Bektaşiliğin büyük önderi Hacı Bektaş Veli'den ve ona atfedilen Makalat'tan söz etmek uygun olacaktır. M.S 1210 yılında Horasan'da doğan Hacı Bektaş, Hoca Ahmet Yesevi'nin görüşlerinden etkilenmiş, Anadolu'ya geldiğinde Babailiğin kurucusu Baba İshak'la tanışmıştır. Baba İshak'tan da etkilenen Hacı Bektaş Veli'nin iki görüşü sentezleyerek öğrencilerine bilgilerini aktardığı anlaşılmaktadır. Ancak Bektaşiliğin kurumsallaşmasında, tarikat boyutu kazanmasında gerçek rolün İkinci Beyazıt'ın görevlendirmesiyle Hacı Bektaş Tekke'sine gelen Balım Sultan'da olduğu şeklindedir. Hacı Bektaş Veli adına kurulan ve Balım Sultanla kurumsallaşan Bektaşiliğin sistemi, Şeriat Kapısı, Tarikat Kapısı, Hakikat ve Marifet Kapısından oluşur.¹² Gerek Velayetnameler, gerekse Buyruklar incelendiğinde Alevi-Bektaşiliğin esas temasını insan sevgisinin oluşturduğu görülür. Velayetname'de Hacı Bektaş Veli'nin, insanın bir sevgi varlığı olduğunu, bütün insanların kardeş olduğunu savunduğu anlatılır. Ayrıca Makalat'ta Alevi-Bektaşiliğin temel inanç ve görüşlerini içeren "Dört Kapı-Kırk Makam" açıklanır. Dört Kapı'nın, şeriat, tarikat, hakikat ve marifet olduğu belirtildikten sonra Kırk Makamın da tarikat içerisinde yol alınacak kırk basamak olduğundan söz edilir.¹³ Burada bir husus dikkatleri çekmektedir. Şeriat kapısının birinci makamı "iman", ikinci makamı "ilim öğrenmeyi" öngörmektedir.¹⁴ Bu ifadeler dönemin toplumsal yapısı içinde bilime verilen önemi gösterirken, dönemin tasavvuf-tarikat yapılanmalarının düşünmeye, araştırmaya gerekli önemi verdiği anlaşılır.

Sünni tarikatlarda tarikatın başı ve yöneticisi olarak şeyhler görev üstlenirken Alevilikte "dedeler" Bektaşilikte bu görevi "babalar" üstlenmişlerdir. Alevi-Bektaşilikteki öteki kurumlar "musahiplik", "düşkünlik" tüm bu top-

¹² İsmet Zeki Eyüpoğlu, *Bütün Yönleri İle Tasavvuf Tarikatlar Mezhepler Tarihi*, Der Yay. İstanbul trs. S. 176-178.

¹³ Hacı Bektaş Veli, *Makalat*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2007, s. 27.

¹⁴ Hacı Bektaş Veli, *Makalat*, s. 72.

lumsal yapı dedelik-babalık üzerine inşa edilmiş görünmektedir. “Dedelik” kurumu diğer tüm kurumlar gibi coğrafi, biyolojik ve dini-kültürel özelliklerin birleşimi ile vücut bulmuştur. Toplumsal bir varlık olan insan, diğer canlı varlıklardan farklı olarak kültürel bir mirasın ürünüdür. Bu miras toplum içindeki deneyimli bireylerin bildiklerini, öğrendiklerini genç kuşaklara aktarması ile oluşur. Bilgi türlerinin fazlaca farklılaşmadığı dönemlerde, bireyin yetişmesi ve kişilik kazanmasında yaşlı kuşağın eşsiz model olduğu açıktır. Bu dönemlerde yaşlı kuşak bilginin kaynağı durumundadır. Bu bağlamda Türk toplumunda aksakallılar, dedeler, babalar bilge kişilik konumundadırlar. Nitekim bazı kaynaklar, bu görüşü destekler niteliktedir. İ. Melikoff, “Uyur İdik Uyardılar” adlı çalışması ile F. Bozkurt’un “Aleviliğin Toplumsal Boyutları”¹⁵ adlı kitabında eski Türklerdeki kam-şamanlık ile “dede-babalık” arasında ilişki kurdukları görülür. M. Eröz’de benzer bir tespitte bulunur: Yakut şamanlarının ayinleri post üzerinde yürüttüklerini, ağzına aldığı birkaç yudum suyu çevreye püskürttükten sonra töreni başlattığını belirtir.¹⁶

Kentleşme Sürecinde Alevi-Bektaşî Kurumlarından Dedelik, Musahiplik ve Düşkünlük Kurumları

Yukarıda özetle, Alevi-Bektaşî yapılanmasının tarihsel gelişiminden ve toplumsal yapılanmasından söz edilmeye çalışılmıştı. 20. yüzyılın başlarına kadar Alevi-Bektaşî kurumlarının grup içi işleyişinde uyum ve hareketliliği sağlamada sorun görülmezken 20. yüzyılın ortalarında başlayan kentleşme, sanayileşme, bilim ve teknolojik gelişmeler dini grubun bazı kurumlarında işlevsel daralma ve yapısal değişim ve farklılaşmalara maruz kaldığını göstermektedir. Konunun toplumsal kurumlardaki değişimlerle ilgili olması nedeniyle toplumsal değişim üzerinde durmak uygun olacaktır.

Toplumsal kültürel değişim denildiğinde, toplumun yapısı ve kültüründe ortaya çıkan, yani toplumların yüzyıllar içerisinde geliştirdikleri düzenli ve norm haline dönüşmüş ilişkilerinin değişimi anlaşılmaktadır. Berelson ve Steiner toplumsal değişim hakkında şöyle düşünmektedirler: “Her ne kadar hayatta her şey değişmekte ise de, bu terim, yalnızca toplumun yapısındaki temel ve geniş değişimleri belirtir: Ailenin örgütlenişindeki, hayatı kazanma yollarındaki, dinsel davranışlardaki, insanlar tarafından benimsenen değerlerdeki ve kul-

¹⁵ İrene Melikoff, Uyur İdik Uyardılar, çev: T. Alptekin, Cem Yay. İstanbul 1994, s. 151; Fuat Bozkurt, Aleviliğin Toplumsal Boyutları, s. 97.

¹⁶ Mehmet Eröz, Eski Türk Dini (Gök Tanrı inancı) ve Alevilik Bektaşilik, T.D.A.V., İstanbul 1992, s.66.

lanılan teknolojidaki değişimler. Terim, toplumun temel kurum ve örgütlenişindeki kaymaları belirler.”¹⁷ İfadelerden anlaşılacağı gibi “toplumsal değişim” denilince, toplumun veya grupların oluşturduğu kurumsal ilişkilerin değişimi anlaşılmaktadır. Toplumsal kültürel değişimlere neden olan pek çok husus sıralanabilir. Bilim ve teknolojidaki yenilikler, fiziki çevre, nüfus artışı, ekonomik gelişmeler, göç ve kentleşme ilk akla gelenlerdir. Özellikle sanayileşme ile başlayan ve kırsal alanlardan kentlere doğru göçlerle devam eden kentleşme süreci, toplumsal yapıların değişiminde önemli rol oynamıştır. Kentleşme ile artan nüfus yoğunluğu sonucunda gruplar, farklı gruplarla ilişkilere girebilmektedirler. Kent ortamında çalışma alanlarının ve iş bölümünün artışı ile insanlar arası ilişkilerde farklılaşma başlayabilmektedir. Çünkü kentleşme sürecinde kent kültürü ile gelenekli kültür karşılıklı etkileşime girmekte ve neticede grup ya da grupların yapısında yapısal-işlevsel değişimler görülmeye başlanmaktadır. Örneğin kırsal alanda bireyin statüsü doğumla birlikte belirlenirken, kentlerde bireyin eğitim ve yetenekleri sayesinde statüleri belirlenmektedir. Yine kırsalda ilişkiler yardımlaşma ve dayanışma üzerine kurulurken, kent ortamında bu anlayış farklılaşmakta ve ilişkiler çıkar esasına göre düzenlenebilmektedir. Ayrıca gruplar birbirlerini tanımlarken “öteki” diye tanımlanan grup üyeleri ile tanışma sonucunda, yüzyıllardır toplumsal gerçekliği ifade etmeyen (zındık-yezit) gibi halk spekülasyonlarını tasfiye edilebilmekte ve gruplar arası evliliklerde artışlar gözlemlenebilmektedir. Birbirlerini yakından tanıma imkânı bulan grup üyeleri, özellikle dini grup üyeleri, gruplar arasındaki ortak değerleri tespit edebilmekte; birbirlerine benzer davranışlar dikkatlerini çekmekte, böylece düşüncelerde ve ilişkilerde değişim başlamaktadır. Bu ise, dini grupların yüzyıllar içerisinde oluşturmuş olduğu toplumsal kurumları sorgulamaya neden olabilmektedir. Yani insanların, grupların ve toplumların bilgi düzeyleri geliştikçe bazı inanç anlayışları da değişmekte veya farklılaşabilmektedir.

Yukarıdaki söylem ve tespitlerden anlaşılacağı gibi kentleşme süreci, toplumsal değişimlerin yoğun olarak yaşandığı zamanlardır. Öyle ki kent hayatında bilginin rolü ve önemi artmakta, ayrıca kent ortamında bilgiye daha rahat ulaşılabilirdi için geleneksel nitelik kazanmış tutum ve davranışlar sorgulanmaya başlamakta, böylece yeni bilgi ve düşünceler neticesinde yeni biçimler gelişim gösterebilmektedirler. Kentleşme sürecinde değişimlerden en çok Alevi-Bektaşiliğin omurgasını oluşturan “dedelik-babalık” kurumunun etkilendiği anlaşılmaktadır.

¹⁷ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme*, Bilgi Yay. Ankara 1972, s. 44.

Alevi-Bektaşî düşüncesinde önemli konumu olan “dede-baba” kurumu, sosyal çevrenin bir parçası olarak dini grubun toplumsal, dinsel ve siyasal yapılanmasında önemli görevler üstlenmiştir. Grup yapılanmasının en üst konumunda bulunan dedeler, toplumsal boyutu ile grup içi güçlü bir disiplin geleneği geliştirmişlerdir. Geliştirdikleri gelenekli yapı ile dini grup üyeleri, kutsal bir ocağa bağlanmış; Peygamber soyundan geldiğine inanılan dedenin her erkek çocuğu da “dede” olarak kabul edilmiş, her dede ocağı bir başka ocakla ilişki kurarak toplumsal denetimin sağlanmasında etkili olmuştur.¹⁸ Dönemin toplumsal şartlarında bir bilge önder, bir öğretmen olma özelliği gösteren “dedelik kurumu”, Tanrı-insan ilişkilerinde, insanın varlık âlemindeki konumu ile ilgili olarak müritlerine tasavvufi-mistik öğretiler konularında önderlik yapmıştır.

Günümüzde görsel ve işitsel teknolojinin hızlı gelişimi, eğitim kurumlarının yaygınlaşması, bilgiye ulaşmada kaynakların çeşitlenmesi, sözlü geleneğin yerini yazılı bilgilere bırakması ve bilim alanında uzmanlaşmanın başlaması, yeni kuşakların geçmişten devir aldıkları gelenekli bilgileri sorgulamalarına yol açmıştır. 2007-2008 yılları arasında Malatya kent merkezinde yapmış olduğumuz araştırmada, yaşlı kuşağın doğayı, eşyayı ve bilgiyi değerlendirmede mistik düşünceye başvurdukları görülürken, genç kuşağın Cumhuriyet eğitim sisteminin kendilerine sunduğu “bilimde sorgulama ilkesinden” hareketle doğayı, eşyayı ve toplumu anlamada mantık ve akli kullanarak açıklamaya çalıştıkları görülmüştür.¹⁹ Bu anlayışın gelişmesi ile grup üyeleri Alevi-Bektaşiliğin yüzyıllar içerisinde oluşturmuş olduğu “dedelik” kurumunun da sorgulanmasına neden olmuştur. Sorgulama neticesinde “dedelik” kurumunun kısmi bir fonksiyon daralmasına uğradığı görülmüştür. Öyle ki, yüz yüze görüşme imkânı bulduğumuz bir dede, “erkek çocuklarının dedelik görevini üstlenmek istemediklerini” belirtmiştir. Yine grup üyelerinden bir öğretmen, “Alevi-Bektaşî inancında dedelerin, dede soyundan olan birisi ile evlenmesi gerektiğini, günümüzde bu inanca uyulmamasından” şikâyetçi olduğunu ifade etmiştir. Söz konusu ifadelerden anlaşılmaktadır ki, dede ve talibin öğrenim seviyelerinin, yerleşim alanlarının farklılaşması ile olguları değerlendirme ve konuya yaklaşımlarında farklılıklar görülmeye başlamıştır.

Alevi-Bektaşilikte bireyin toplumsallaşması, kişilik oluşturması ve ahlaki yapılanmasında yer alan önemli bir kurum da “musahiplik” kurumudur. Musahiplik Alevilikte iki aile arasında gerçekleşirken, Bektaşilikte iki birey arasın-

¹⁸ Bozkurt, Aleviliğin Toplumsal Boyutları, s. 96.

¹⁹ A. Faruk Sinanoğlu, Türk Kültüründe Alevi-Bektaşî Olgusu, IQ Yay. İstanbul 2008, s. 138.

da gerçekleşmektedir. Musahipleşenler, topluma karşı hem kendi yaptıkları tutum ve eylemlerden hem de musahibinin yaptığı eylem ve tutumlardan sorumlu olmaktadır. Böylece insanların ahlaki yapılanmasında bireyin kendi karar alma yerine grubun inisiyatifi ahlak anlayışında ön plana çıkmaktadır. Musahip olmaya kimse zorlanmaz, gönül işidir. Mürşit, musahip olmak isteyenlere musahipliğin sorumluluklarını anlattıktan sonra düşünmesi için süre vermektedir. Musahipliğe “yol kardeşliği” ve “ahiret kardeşliği” adları da verilmektedir. Musahip olan aileler arasında evlilik yapılmamakta, musahiplerden birisi düşkün sayıldığında ötekisi de düşkün sayılmaktadır. Toplum ve grup içerisinde ahlaki bir tutum kazandırmaya çalışan musahiplik kurumu da, yukarıda ifade edilen kentleşme sürecinden etkilenmiş görünmektedir. Yapmış olduğumuz araştırmada kent ortamında 435 denekten %30,6 sının musahibi bulunurken, %64,4’nün musahibi bulunmamaktadır.²⁰ Musahibi olanların da kırsaldan kentlere yeni göç eden ve mesleği çiftçi olanlarda yoğunlaştığı görülmüştür. Bu tespitler, kent ortamında musahiplik kurumunun işlevsel daralmaya maruz kaldığını işaret etmektedir.

Alevi-Bektaşiliğin diğer önemli kurumu ise “düşkünlük” kurumudur. Düşkünlük kurumu, Alevi-Bektaşî ilkelerinden bir veya bir kaçını yerine getirmeyen talibin cezalandırılmasıdır. Bir Alevi-Bektaşî üyesi için en güç durum, düşkün sayılıp cem törenlerine alınmamaktır. Bir talip suç işlediğinde suçun türüne göre, önce rehber sorunu çözmeye çalışmakta, çözülemediği takdirde mürşit (dede-baba) bilgilendirilmektedir. Bu durumda düşkün meydana çağrılıp mürşidin huzurunda sorgulaması yapılmaktadır. Suçlu bulunan talip “yoldan düşme” olarak tanımlanmaktadır. Geçici süreyle düşkün sayılanlar, cezasını tamamladıktan sonra kurban kesip lokma dağıtmakta ve cem düzenlenmektedir. Söz konusu ifade ve tespitler, Alevi-Bektaşîliğin diğer kurumları gibi düşkünlük kurumunun da grubun ahlaki yapılanmasını düzenlemeye yönelik toplumsal boyutlu ilişkiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Düşkünlük kurumu ve onun etkisiyle toplumsal ahlaki yapılanmanın Türk toplumunda hak, hukuk, adalet ve eşitlik gibi değerlerin önemini ve ne kadar eskilere dayandığını göstermektedir. Yine düşkünlük kurumu, sosyal-psikoloji ve halk eğitimi açısından değerlendirildiğinde, Türk toplumunun birey, toplum ve grup arasındaki ilişkileri düzenlemedeki anlamına işaret etmektedir. Eski Türk düşüncesi incelendiğinde, insanın yanılan bir varlık olduğu, onu yanılmaktan koruyanın bilgelik ahlaki olduğu vurgulanır.²¹ Malatya kent merkezinde yapmış olduğumuz araştırmanın bulgularına göre, ankete katılanların %30,8’i “düşkünlük kurumuna”

²⁰ Daha fazla bilgi için bakınız: Sinanoğlu, Türk Toplumunda Alevi-Bektaşî Olgusu, s. 149,150.

²¹ Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Bilig, çev: R. Rahmeti Arat, T.D.K. Yay. Ankara 1999, s. 25.

olumlu bakmakta, %9'u olumsuz bakmakta, %51,2 ise düşkünlük kurumu hakkında bilgisinin olmadığını belirtmiştir.²² İstatistiki veriler, öteki kurumlar gibi düşkünlük kurumunun da kentleşme sürecinden etkilendiğini göstermektedir. Nitekim anket sorularını cevaplayanların %51,2'sinin düşkünlük hakkında olumlu ya da olumsuz bir biçimde fikir yürütememeleri bu tespitleri doğrular yönde görünmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Tüm toplumlarda çevresel, kültürel ve psikolojik nedenlerle çeşitli gruplar oluşabilmektedir. Özellikle gelenek ve dini unsurlarla beslenerek ortaya çıkan gruplar, var oluşlarını yüzyıllara yayabilmektedirler. Bizim toplumumuzda bu özelliklere sahip iki büyük gelenekli dini gruptan birisi Sünnilik diğeri ise Alevi-Bektaşiliktir. Toplumsal değişimin önemli nedenlerinden olan kentleşme, bütün grupların yapısında olduğu gibi, dini grupların da yapısının değişiminde ve farklılaşmasında etkili olabilmektedir. Kentleşme, özellikle bireyleşmeyi hızlandırmakta; çevre ile iletişimi üst düzeye taşımaya çalışan bireyleşme ise, gelenekli yapının sorgulanmasına yol açmaktadır.

Yapmaya çalıştığımız bu incelemede, İslâm'ın Türk düşüncesinin bir yorumu olarak karşımıza çıkan Alevi-Bektaşiliğin, kentleşme sürecinde, yüzyıllar içerisinde oluşturmuş olduğu gelenekli grup yapısının sorgulanmakta olduğu ve bu yapının kent ortamında sürdürülebilmesinin arayışları içerisinde oldukları görülmüştür. Kent ortamı "öteki" diye tanımlanan gruplarla aynı ortamları paylaşmalarına, birlikte yaşamının bir arada düşünülmesine neden olmuş ve kent kültürü ile kırsal alan kültürü karşılıklı etkileşime girmiştir. Gelişim dönemlerinde tasavvufi bir hareket özelliği gösteren Alevi-Bektaşiliğin, kentleşme sürecinde diyalektik olarak kendi içinde farklı görüş ve düşünceleri ortaya çıkardığı görülmüştür. Evrensel bir gerçeklik olarak, bütün grupların sınırlı bir alandan daha geniş bir toplumsal alana göçle, kendi dünyalarında yerleşmiş olan tutum ve davranışları, yeni karşılaştıkları tutumlarla kıyaslamakta ve bu karşılaştırmalardan yeni yorumlamalar ortaya çıkabilmektedir. Yeni yorumlamaların düşünce hayatına yeni bir boyut ve renk kattığını da hatırlatmak gerekir. Kent ortamında yaşamakta olan Alevi-Bektaşi grup üyelerinin, İslâm'ın öteki yorumlamalarında görüldüğü gibi, gelenekli inanç sistemlerini yeniden yorumlama arayışları içerisine girdikleri, Alevi-Bektaşiliğin "dedelik", "musahiplik", "düşkünlük" gibi kurumlarının kentleşme sürecinden etkilendikleri görülmüştür.

²² Sinanoğlu, Türk Kültüründe Alevi-Bektaşi Olgusu, s. 153.

Araştırma sonucunda ulaşılan bulgular, Alevi-Bektaşiliğin omurgasını oluşturan “dede” kurumunun kentlileşme sürecinde değişim ve farklılaşmaya maruz kaldığını göstermektedir. Alevi inancında dedeliğin soydan devam etmesi gerekmektedir. Kent ortamında genç kuşakların dedelik görevine talip olmadıklarından, Bektaşilikteki “baba” kurumuna doğru yönelmekte olduğu anlaşılmıştır. Bektaşilikte “baba” olmak için dede soyundan olmak gerekmektedir, “yol evlatlığı” yeterli olmaktadır. Yani Alevi-Bektaşiliği benimsemiş olan tarikat üyelerinden herhangi birisi bu kurumun başına getirilebilmektedir. Nitekim araştırmamız esnasında grup üyeleri, Alevi İslâm inancında “bel evlatlığını” esas alma yerine, “yol evlatlığı” esas alınarak kent ortamına uyum sağlanabileceğini söylemişlerdir. Söz konusu tespitler, kentlileşme sürecinde Alevi-Bektaşiliğin grup içi bir zihniyet dönüşümünü ve geçiş sürecini işaret etmektedir. Nitekim kent ortamında dede-talip ilişkilerinde de işlevsel daralma görülmüştür. Öyle ki, bu tespiti karşılıklı görüşme imkânı bulduğumuz dedeler de doğrulamışlar, eskiden haftalarca süren cem törenlerinin kent ortamında birkaç günle sınırlandığını ifade etmişlerdir. Alevi-Bektaşiliğin geliştirmiş olduğu önemli toplumsal kurumlarından birisi olan “musahipliğin” kent ortamında işlevsel daralmaya maruz kaldığı anlaşılmıştır. Öyle ki, araştırmaya katılan deneklerin kent ortamında %30,6’sının musahipliği bulunurken, %69,4’nün musahibi bulunmamaktadır. Bu tespitler bize göstermektedir ki, kentlileşme süreci, öteki pek çok toplumsal nedenle bir araya gelince, dini grup üyelerinin tutum ve davranışlarında farklılaşmalara ve değişimlere neden olabilmektedir. Benzer bir durum, “düşkünlük” kurumu için de söz konusu olmuştur. Araştırmaya katılan deneklerden 20 yaş ve aşağısının (%62) düşkünlük kurumu hakkında bilgilerinin olmadığı görülmüştür.

Özetlenecek olursa, Alevi-Bektaşiliğin geleneksel yapı izlenimi veren bazı kurumlarının kentlileşme sürecinde işlevsel daralmaya maruz kaldığı, dini grup üyeleri arasında özellikle genç kuşağın bireyselleşemeye doğru yöneldiği anlaşılmıştır. Yapısal-işlevsel değişim ve farklılaşma ile karşı karşıya kalan grup üyelerinin yeni arayış ve kendilerini yenileme çabası içerisinde oldukları görülmüştür.

Kaynakça

- Bodur, Hüsnü Ezber, “Dini Tipoloji Bağlamında Anadolu Aleviliği” Kahramanmaraş S.İ.Ü.İ.F. Der. S. 28, 2016.
- Bozkurt, F. (1993) Aleviliğin Toplumsal Boyutları. İstanbul: Tekin Yay.
- Eyüpoğlu, İ.Z. (trs) Bütün Yönleri İle Tasavvuf Tarikatlar Mezhepler Tarihi. İstanbul: DerYay.

- Filibeli Ahmed Hilmi. (2009) İslam Tarihi. Ed: Cem Zorlu, İstanbul: Ağaç Kitabevi Yay.
- Hacı Bektaş Veli. (2007) Makalat. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Hoca Sadettin. (1992) Tacüt Tevarih. Haz. İsmet Parmaksızoğlu, c. iv, Ankara: K.B. Yay.
- Kongar, E. (1972) Toplumsal Değişme. Ankara: Bilgi Yay.
- Köprülü, F. (1993) Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Ankara: D.İ.B. Yay.
- Kutlu, S. (2010) "Alevi-Bektaş Yazılı (Arap Harfli) Kaynaklarının Neşri ve Ortaya Çıkan Sorunlar". Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Araştırma Merkezi Yay.17.
- Kütükoğlu, B. (1993) Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yay.
- Melikoff, İ. (1994) Uyur İdik Uyardılar. çev: T. Alptekin, İstanbul: Cem Yay.
- Schimmel, A. (2001) İslâm'ın Mistik Boyutları. çev: Ergün Kocabıyık, İstanbul Kabalcı Yay.
- Sinanoğlu, A.F. (2008) Türk Kültüründe Alevi-Bektaş Olgusu. İstanbul: IQ Yay.
- Subhi es Salih, (1981) İslam Mezhepleri ve Müesseseleri. çev: İbrahim Sarımuş, İstanbul: Zafer Matbaası.
- Sümer, F. (1992) Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü. Ankara: A.K.D.T. Y.K. Yay.
- Yusuf Has Hacip, (1999) Kutadgu Bilig. çev: R. Rahmeti Arat, Ankara: T.D.K. Yay.